

2

Aggressiv skyldfrihet – *Hjernevask* revisited

FRODE HELLAND

SAMMENDRAG Det foregår i dag en ideologisk kamp om hegemoni rettet mot spørsmål om skyld og ansvar; hvis våre privilegier ikke er et resultat av vår fremragende innsats alene, men derimot et resultat av utbytting og asymmetriske maktforhold, så er privilegiene også delvis illegitime. I TV-serien *Hjernevask* (2010) lå perspektivet konsekvent hos den hvite middelklasse mannen, og kan ses som ledd i en ideologisk mobilisering for å forsvare privilegier. Artikkelen analyserer serien med vekt på rase, vold, kjønn og klasse.

NØKKELORD skyld | ansvar | ideologi | hegemoni | kjønn | rase | klasse | fordeling | arv/miljø

ABSTRACT Questions concerning guilt and responsibility are currently part of an ideological struggle for hegemony: If our privileges are not the result of our personal achievements alone, but at least in part a result of exploitation and asymmetrical power-relations, then our privilege may be seen as equally illegitimate. In the TV series *Hjernevask* (2010) the world was seen from the perspective of the white, middle-class male, and can be perceived as part of an ideological struggle to defend privilege. The article analyses the series with emphasis on issues pertaining to race, violence, gender, and class.

Prosjektet *ScanGuilt* har avdekket en rekke skandinaviske framstillinger av skyld knyttet til egne privilegier, skyld som (med større og mindre hell, mer eller mindre kritisk eller affirmativt) reflekterer en dypereliggende urett globalt eller lokalt. I det følgende skal jeg ta for meg den motsatte responsen på de samme forholdene, dvs. framstillinger som tvert imot understreker, nærmest aggressivt, at våre privilegier overhodet ikke kan gi opphav til kritikk eller skyldfølelse, fordi privilegiene er fortjent, og fordi man ikke kan føle skyld overfor lidelse man ikke selv direkte har forårsaket.

«Skyld» er et flertydig begrep. Riksmålsordboken oppgir fem forskjellige hovedbetydninger, med hver sine underbetydninger. Og selv om man ser bort fra betydninger som har med gjeld, avgift, årsak, gagn eller slektskap å gjøre, er det et mangfoldig begrep. Det spenner slik fra det juridiske skyldsbegrepet til det religiøse og metafysiske. I juridisk forstand er vi uskyldige inntil det motsatte er bevist, men man kan altså, som diskutert i denne bokas innledning, være skyldige og føle skyld på en rekke måter allikevel. Blir man dømt for en forbrytelse, får man en straff, og kan da sies å ha gjort opp for seg straks straffen er sonet. Så enkelt er det imidlertid ikke, og man kan som kjent «nages», «plages» og «pines» av skyldfølelse selv om man aldri personlig har gjort noe som kvalifiserer til juridisk dom og straff. Friedrich Nietzsche påpekte en rekke steder denne mekanismen og understrekte

at «syndighet» hos mennesker ikke er noe saksforhold. Snarere dreier det seg om fortolkningen av et saksforhold, nemlig av en fysiologisk nedstemthet. [...] Det at noen *føler* seg «skyldig», «syndig», beviser på ingen måte at de føler seg slik med rette, likeså lite som noen blir sunn bare fordi de føler seg sunne. (Nietzsche 1969 [1887], s. 101–102; oversettelsen er endret)

Nietzsche mente som kjent at dette var et forkastelig trekk ved den vestlige, kristne kultur – at følelsen av skyld hemmet livet, lukket menneskene inne i fortolkninger som hindret handling og utvikling. Men selv om dette kan virke som en tilforlatelig kritikk av de repressive virkningene av en protestantisk arvesyndslære, så skal det litt til å anbefale en glemselens glade frigjøring i stedet. Det mest ekstreme, men høyst relevante, eksempelet er Holocaust – for mange av de som deltok ville det selvsagt være både «frigjørende» og «livsfremmende» om man bare kunne glemme hele saken, fortolke det som et politisk uhell hvor mange anstendige folk ble satt til å gjøre ting som isolert sett var umoralsk, men som de ikke selv hadde valgt eller kunne unndra seg uten å havne i problemer. Holocaust må imidlertid huskes, og spørsmålet om skyld er høyst relevant, hva enten det

gjelder «bokholderen i Auschwitz» som i disse dager står for retten, 93 år gammel, eller den norske politimannen Knut Rød som ustraffet organiserte jødedeportasjonene i Oslo i 1942. Begge disse sakene berører også spørsmålet om kollektiv skyld, og da blir det straks mer komplisert. For hva med alle dem som ikke selv deltok i jødeforfølgelsene, som ikke var antisemitter, som ikke drepte eller anga noen, men som var tause tilskuere til at de norske jødene ble arrestert, til at leilighetene deres ble overtatt av andre, som visste eller burde vite hva som var i ferd med å skje – men som ikke gjorde eller sa noe?

Slik har det nærmest vært del av norsk ideologi å se dette som et tysk problem, og mene at tyskerne burde ta slike spørsmål høyst alvorlig, og at de fortjener ros i den grad de har villet bearbeide og diskutere selvkritisk årene under Det tredje riket. Mindre selvsagt har det vært at det fins en norsk versjon av den samme historien, og at Norge og nordmennene har lite å skryte av når det gjelder behandlingen av jødene i mellomkrigstiden og senere under tysk okkupasjon.¹ Man kan si at den hegemoniske fortellingen om dette kapitlet i norsk historie har vært at nordmenn flest var på rett side under krigen, bortsett fra de tross alt få som var medlemmer av NS eller som samarbeidet med tyskerne på andre måter. Det er først de siste ti–femten årene at dette har endret seg for alvor, blant annet gjennom vesentlige bøker av så forskjellige skribenter som Espen Søbøye, Håkon Harket og Marte Michelet.² Overfor denne avdekkingen av norsk antisemittisme og medvirkning til Holocaust, kan man si at det fins to forskjellige grunnholdninger: Der den ene sier at dette er beklagelig, men det er tross alt lenge siden og ikke noe som angår oss i dag, og i alle fall er det ikke noe vi som er født etter krigen, trenger bry oss mye med, vil den andre si at dette avdekker eksistensen av en dyptgående rasistisk tradisjon i norsk historie; noe vi må ta inn over oss, og bearbeide kritisk siden det neppe er noe som ble borte av seg selv etter krigen.

Den sistnevnte holdningen vil kanskje også innebære at man ønsker å trekke paralleller til dagens diskusjon omkring andre minoriteter i Norge, og andre, langt nyere, flyktningestrømmer i Europa. Vår tids flyktningkatastrofe, konsentrert ved Europas grenser mot Midtøsten, viser med den største tydelighet hvordan spørsmålet om et mer kollektivt ansvar og skyld er politisk omstridt. Flyktningssituasjonen gjør denne diskusjonen presserende, og det foregår en ideologisk kamp i denne forbindelse, langs minst to akser som angår det problemet jeg har diskutert her; den ene aksen dreier seg om spørsmålet om skyld i konkret forstand, og den andre angår det som kunne kalles universalismens grenser. Meget kort sagt vil mange mene at Europa, og Norge, har ansvar for flyktningene kun i den grad vi

1. Dette er grundig dokumentert for eksempel i Johansen 1984.

2. Jf. Søbøye 2003, Harket 2014 og Michelet 2014.

har direkte eller indirekte skyld i det at de flykter (og her er begge posisjoner mulige). Dette henger sammen med spørsmålet om universalisme i den forstand at en streng universalisme vil innebære at vi har plikt til å hjelpe de som er i nød uansett – enten de er på flukt fra nød og død «i nærområdene», eller de faktisk er her, ankommet etter en lang reise gjennom Europa. Dette er en skremmende tanke for mange, og dermed mobiliseres det rundt den liberalistiske tanken om at statens voldsmakt kun kan brukes for å beskytte og hjelpe borgerne internt, og at det derfor vil være et overgrep å benytte denne voldsmakten for å hjelpe andre lands statsborgere.³ All den stund vi ikke har en verdensborgerstat, vil staten måtte innskrenke seg til å hjelpe egne borgere. Den samme diskusjonen gjelder global urett generelt; mange lider og dør unødige i fattige land, og i land i krig – men så sant det ikke er vår «skyld», skal og kan vi ikke gjøre noe med det. Andre derimot vil mene at de som lever i privilegier, og som beviselig får i det minste deler av sine materielle privilegier produsert av global utbytting og urett, bør føle seg «skyldige» siden de i en viss generell forstand «tjener» på de andres fattigdom.

I det følgende vil jeg diskutere denne «skyldens» politikk og ideologi, med utgangspunkt i norske eksempler. Grunntesen er med andre ord at det foregår en ideologisk kamp om hegemoni som er konsentrert omkring spørsmål om skyld og ansvar; hvis våre privilegier ikke er et resultat av vår egen fremragende innsats alene, men derimot et resultat av utbytting og asymmetriske maktforhold, så er privilegiene også delvis illegitime. Er de derimot fullt fortjent, så trenger vi heller ikke føle skyld eller noen som helst trang til å handle for å rette på det som ser urettferdig ut. Ikke noen ny diskusjon akkurat, men den får stadig noen nye uttrykk og nyanser. Dette skal vi se i forbindelse med TV-serien *Hjernevask* som gikk på NRK i 2010. Spørsmålet om skyld avvises med stor styrke og høy temperatur av en rekke skribenter i dag,⁴ og selve temperaturen og aggresjonen viser kan hende at det står noe viktig på spill: at det kan stå strid om «skyld» og «ansvar» i en mer omfattende samfunnsmessig forstand, viser at dette er et felt for ideologiske og sosiale kamper – at det er et politisk spørsmål.

HJERNEVASK – RASE, VOLD, KJØNN, KLASSE

Hjernevask skapte mye debatt, både da den ble vist første gang og fem år senere da *Morgenbladet* arrangerte en serie møter kalt «Hjernevask – fem år etter» i 2015. Det

3. Jf. Saugstad 2016.

4. Jf. for eksempel den franske «nyfilosofen» Pascal Bruckners bok *The Tyranny of Guilt. An Essay on Western Masochism* (Bruckner 2010), eller i en norsk kontekst, Toje 2015a, Toje 2015b eller Larsen 2016.

var særlig programmet om kjønn og kjønnsforskning som vakte debatt, noe som etter min mening var litt urovekkende ettersom programmet om rase var minst like problematisk.⁵ Serien ble ledsaget av en bok, skrevet av programskaperne Harald Eia og Ole Martin Ihle, og i både bok og TV-program møtte man verden sett fra den hvite middelklassemannens perspektiv. Denne posisjonen ble aldri problematisert eller diskutert som noe som kunne innebære bestemte former for perspektivforskyvinger eller skjeve måter å se verden på. Man snakket med autoritet, på sannhetens vegne.

En slik utsigelsesposisjon kom ikke helt av seg selv, men ble etablert og styrket gjennom finurlige retoriske og dramaturgiske grep. Et potensielt problem for programserien lå i programlederens posisjon. Harald Eia var på dette tidspunktet så å si utelukkende kjent som komiker, noe som opplagt kunne representert et troverdighetsproblem når han her skulle opptre som seriøs vitenskapsjournalist. Derfor begynner det første programmet med en ganske lang sekvens hvor Eia gikk rundt på et handlesenter og forsøkte å intervju folk. Utstyrt med en stor og påtrengende mikrofon spurte han om han kunne få stille dem «et par spørsmål», men intervjuobjektens reaksjon var å gå bort, le, si nei og riste på hodet, mens Eia fulgte etter dem og insisterte på at dette ikke var «tull», som han sa, men tvert imot at det dreide seg om «et seriøst program» som skulle handle om «vitenskap». Eia snakket slik med vanlig folk, og understrekte, ja, «lovte» at dette ikke var «tull og moro», men derimot «alvor», «seriøst», et «vitenskapsprogram» med fokus på «populærvitenskap». Programserien var i alt på syv programmer, og de fem første begynte med denne henvendelsen, som selvsagt var myntet på oss, seerne, og ikke folk han traff «på gata». Det ble brukt mindre og mindre plass på denne henvendelsen og i program nummer seks og sju var den borte – da det vel ikke lenger ble regnet som nødvendig å understreke programmets seriøsitet.⁶ I det første programmet fortsatte man, etter en intro med fengende musikk og gamle opptak av en viss relevans for programmets tema, med et bilde av Harald Eia sittende med ryggen til kamera på sitt kontor i NRK, mens han sier:

Dette er meg. Og dette er månen min [en pil peker ned på den hårløse flekken i bakhodet hans]. Vanligvis sitter jeg her sammen med Bård og Atle og finner på vitser, men i dag skal jeg ikke finne *på*, men finne *ut* ting. I stedet for å tulle med samfunnet, skal jeg prøve å forstå det.

5. Jeg har tidligere påvist hvordan *Hjernevask*-seriens program om rase hadde en rasistisk tendens, jf. Helland 2014, s. 130ff. Helland 2015 inneholder en kortere versjon.

6. Dette betyr imidlertid ikke at komikeren Eia var fullstendig fraværende, han dukket opp med jevne mellomrom i løpet av programserien – og derigjennom kunne man så å si spille på begge registre, om nødvendig – for eksempel for å gjøre narr av folk eller standpunkter.

Utsagnet her er det samme som i innledningssekvensen; dette er et seriøst og alvorlig program, hvor man skal finne ut ting, avdekke fakta om verden, forstå, ikke tulle. Det som kommer i tillegg til gjentakelsens insistering, er selvsagt det personlige aspektet, som her bygger opp under troverdighets-toposet og er det sentrale ved begge disse innledningssekvensene. «Harald» demonstrerer ærlighet; på en humoristisk måte viser han til en svakhet ved seg selv som det ville være meget lett å *ikke* vise på tv. Men månen er med, og blir pekt på for å vise at denne personen er ærlig, ydmyk og slett ikke selvhøytidelig. Bruken av Eias person i programmets dramaturgi og retorikk er for øvrig interessant – ikke minst er det påfallende hvor stor plass privatpersonen får. Slik får vi se Eia besøke og samtale med sin mor, og i flere av programmene dukker barna hans opp. Disse innslagene bidrar til å gi «personal touch», samtidig som de bygger opp programlederens *ethos*, hans ståsted som troverdig, godt menneske, «god sønn», «god far». De viser også fram Eia som moderne far; program nummer to åpner – etter introen – med at han i bare trusa vekker sine to døtre, og etter hvert blåser ut stearinlysene (!) på frokostbordet og kjører dem til skolen. Slik får disse innslagene også et uomgjengelig klassepreg; middelklassen kan kjenne seg igjen her – de som ikke *må* være på jobb før i halv ni–ni-tiden.

RASE

Sentral i raseprogrammet, og i hele seriens anlegg, er Charles Murray, som er ansatt ved den ultrakonservative tenketanken «American Enterprise Institute», og er «most famous for arguing that blacks are genetically inferior to whites», for nå å låne Paul Krugmans formulering (Krugman 2014). Denne berømmelsen oppnådde Murray med boken *The Bell Curve*, som han skrev sammen med Richard Herrnstein i 1994 (Herrnstein og Murray 1994). Dette var blant 1990-tallets mest omdiskuterte bøker i amerikansk politisk offentlighet, og har blitt gjenstand for drepende kritikk av så forskjellige folk som Stephen Jay Gould, David Suzuki, Kwame Anthony Appiah, Richard Nisbett og Christopher Hitchens, for bare å nevne noen.⁷

Murray er altså alt annet enn moderat, men hos Eia og co. fikk han framstå som en liberal, modig og sannhetssøkende humanist. Han begynner med å erklære at han er stolt over å være amerikaner i og med at Obama vant valget. Dette er nesten vittig når man vet hvordan Murray og hans arbeidsplass sto på for å forhindre Obama i å bli president. Han fikk deretter legge fram «rene objektive fakta» om

7. Jf. for eksempel Jacoby og Glauber (red.) 1995. Se også Sussman 2014, 268 ff., Yudell 2014, s. 188 og Brace 2005, 252 ff.

IQ-forskjeller mellom de tre rasene som han og hans meningsfeller stort sett opererer med; asiater, kaukasiere (hvite) og negroide (svarte). «Funnene» de serverer, er at IQ fordeler seg systematisk mellom disse rasene slik at (øst-)asiater er mest intelligente, med hvite litt etter og med de svarte et godt stykke lenger ned, dvs. på bunnen. Hva USA angår – og det er hovedsaken for Murray og Herrnstein – har hvite ca. 100 i gjennomsnittlig IQ, mens de svarte bare scorer 85, og disse store IQ-forskjellene mellom hvite og svarte i USA har vært stabile de siste 40–50 årene, forteller Eia, og spør (retorisk) hva forskjellen skyldes: «Er det arv eller miljø?» Murray sier så at vi ikke kan vite nøyaktig hvor mye som skyldes genetikk og hvor mye som skyldes miljø, men, fortsetter han, om det nå skulle vise seg at intelligens utelukkende er et resultat av arv, så spiller ikke det så stor rolle, fordi dette bare gir utslag for store grupper: Obama blir ikke mindre smart av at gjennomsnittet for den svarte befolkningens intelligens er lavt – han er den han er uansett. Det er altså individets gener som teller på individnivå. Og det fins selvsagt intelligente svarte, selv om den store massen ikke kommer så godt ut av det. Man kan ikke behandle enkeltindivider «annerledes på grunn av gruppeforskjeller i evne», sier Murray, «hvert individ er den han er».

Dermed har altså den tilsynelatende moderate Murray fått framstille det som et objektivt faktum at 1) det fins biologiske menneskeraser, 2) det eksisterer systematiske forskjeller i intelligens mellom folkegrupper/raser og 3) at disse forskjellene er arvelige og dermed uforanderlige. Det faktum at de fleste faglige autoriteter på området bestrider samtlige av disse påstandene, underslås fullstendig i programmet. Og, hva verre er, så underslås det faktum at den forskningen som ble lagt fram i *The Bell Curve*, ikke bare er omdiskutert, men fullstendig diskreditert og gjendrevet. Med Stephen J. Goulds ord, så er *The Bell Curve* preget av en «pervasive disingenuousness» fordi forfatterne «omit facts, misuse statistical methods, and seem unwilling to admit the consequences of their own words» (Gould 1995). Gould var slett ikke alene om å mene at Murray og Herrnsteins bok egentlig ikke kunne kalles forskning eller vitenskap, og bokens ry har heller ikke vokst med årene. En gruppe forskere ved UC Berkeley gjennomgikk for eksempel bokens bruk av statistikk og andre metoder og påviste gjennomgående at Murray og Herrnstein ikke hadde belegg for sine konklusjoner, at de misbrukte statistikk, at materialet deres i realiteten ofte viste det motsatte av hva forfatterne hevdet, at de blandet sammen virkning og årsak, og forvekslet korrelasjon med årsak-virking.⁸ Dette ties det om i *Hjernevask*.

8. Se Devlin et al 1997. Se også Goodman et al. (red.) 2012, s. 28 og 35.

The Bell Curve inneholder bekymring over at innvandringen til USA fra 1980-tallet og utover har bestått av en stor del mennesker fra områder hvor IQ-nivået angivelig er lavt. Hovedanliggendet i *The Bell Curve* er imidlertid å hevde at siden det er slik at «svarte» har lavere IQ enn «hvite», og IQ angivelig er overveiende arvelig, så må man slutte å innbille folk at dette kan endres gjennom utdanning, kvotering, eller velferdsstatlige ordninger. Alt slikt bør avvikles, sier de, og særlig gjelder det ordninger som skal hjelpe minoriteter fram til utdanning og arbeid. «Affirmative action» fører bare til at mindre intelligente folk kommer inn på universiteter og skoler der de ikke har noe å gjøre, eller at de får jobber de ikke kan klare. Og det samme gjelder støtte til fattige (svarte) alenemødre; det fører bare til at de får flere barn, mens det motsatte resultat er det man burde strebe etter. Siden det er IQ og ikke for eksempel sosial bakgrunn som bestemmer hvorvidt folk lykkes i livet, så er alle slike tiltak i beste fall å kaste penger ut av vinduet.

Det dreier seg altså om et politisk prosjekt, hvor rase og IQ inngår som elementer i den politiske argumentasjonen. Et hovedpoeng i *The Bell Curve* – og i *Hjernevask* – er altså at det er målbar forskjell i intelligens mellom folkegrupper eller raser. Nå er det et faktum at afrikansk-amerikanere som gruppe har lavere gjennomsnittlige resultater på IQ-tester enn den hvite delen av befolkningen. Dette kan imidlertid forstås på flere måter. De fleste vil anta at forskjellen i resultat på slike formaliserte tester gjenspeiler forskjeller i levekår, og at de primært er et resultat av de store forskjellene mellom svarte og hvite i USA, altså av at en betydelig andel av den afrikansk-amerikanske befolkningen er fattige, bor i slumliggende områder, går på vesentlig dårligere skoler, ofte vokser opp med fattige alenemødre som ikke har utdanning, er utsatt for diskriminering og rasisme, bor i områder med store rus- og kriminalitetsproblemer, for bare å nevne noen faktorer som det er rimelig å anta innvirker på barn og ungdoms utvikling av evner til å løse standardiserte IQ-tester.⁹

The Bell Curve bygger altså i stor grad på «forskning» som framstår som rasistisk motivert, og er selv et politisk prosjekt av ganske ekstremt merke. Det politiske grunnanliggendet er å bekjempe likhetsidealet som har preget både fortidens sosialistiske systemer, «the more benign egalitarian model in Scandinavia» (s. 532) og velferdsstatlige tiltak i USA. Et grunntrekk i forslagene deres er å overføre mest mulig ansvar til nabolag og lokalsamfunn, og fjerne tilsvarende ansvar fra statlige og føderale myndigheter. Og de ønsker å gjenreise familien ved å

9. For en kortfattet framstilling av sammenfallet mellom klasseforhold og «rase» i USA, se Bonilla-Silva 2014, kapittel 2, «The New Racism. The U.S. Racial Structure Since the 1960s», 25–72.

return marriage to its formerly unique legal status [...] we urge that marriage once again become the sole legal institution through which rights and responsibilities regarding children are exercised. If you are an unmarried mother, you have no legal basis for demanding that the father of the child provide support. If you are an unmarried father, you have no legal standing regarding the child – not even the right to see the child. (s. 545)

De vil oppmuntre intelligente mødre til å få flere barn, og fjerne alle ordninger som oppmuntrer «low-IQ women» til å få barn (s. 549), så som støtte til enslige mødre, og de ønsker en omlegging av innvandringspolitikken slik at man unngår en «immigrant population with low cognitive ability» (s. 549) fra bestemte områder i verden.

Det Harald Eia brakte til torgs i *Hjernevask*, var altså sosiale og politiske konstruksjoner, ikledd vitenskapelige gevanter av mer og mindre gjennomsluktig karakter. I seg selv var det oppsiktsvekkende at Charles Murray fikk framstå som en moderat humanist, som ganske enkelt slår fast noen litt ubehagelige fakta. Ikke ett ord om hvor liten støtte tanken om menneskeraser har innenfor moderne biologi og genetik, eller for den del om hvor svakt *The Bell Curve* og lignende anvendelser av IQ-testing som indikator for genetiske trekk ved forskjellige folkegrupper faktisk står. Slik smugles rasistisk tankegods inn i et program som endatil forsøker å framstå som anti-rasistisk. Murrays tese om at det fins betydelige gjennomsnittlige forskjeller mellom rasene, altså mellom svarte og hvite, får stå som et biologisk faktum.¹⁰

Episoden om «rase» fremmet altså en rekke rasistiske teorier – og det ideologiske bakteppet er klart nok: Dersom det er riktig at «svarte» er genetisk mindre intelligente enn «hvite», er det ingen grunn til å være kritisk til det faktum at hvite systematisk og strukturelt har høyere levestandard, gjør det bedre på skolen og i yrkeslivet, lever lenger, sitter mindre i fengsel, har bedre helse og så videre. Dette er nemlig et resultat av hvites overlegne evner og bedre ytelse som gruppe. Ingen grunn til uro, dårlig samvittighet eller kritikk, med andre ord. Tvert imot vil det være slik at ethvert tiltak for å rette på slike ulikheter vil gjøre vondt verre; resultatet vil jo da bare bli at det fødes flere ikke-konkurransedyktige «svarte», som drar alle ned dersom de hjelpes fram. Dette er den ideologiske funksjonen til naturaliseringen av rase hos Murray og Herrnstein.

10. Se imidlertid for eksempel Grinde 2010, Hagelberg 2010, Høstaker 2010, Chaudhry og Glover 2010 eller Berg Eriksen 2010.

VOLD

Hvis vi så ser på programmet om vold, viser et litt paradoksalt bilde seg. Resonnementet i dette programmet bygget også på flere biologiske «fakta». Samtidig var det påfallende hvor fort emnet for programmet gjorde at Eia og Ihle grep til kulturelle forklaringer, som gikk langt ut over det vi vanligvis oppfatter som faktakunnskap. Og i slike spørsmål er det ofte grunn til å være spesielt oppmerksom der hvor det oppstår motsigelser, hvor ting skurrer og ikke lenger går så lett opp. I programmet om vold dukket det opp en rekke motsigelser alt fra starten av.

Er vi mennesker født med et voldsinstinkt, og hva er det som i så fall demper dette voldsinstinktet, og hva er det som forsterker det? Er det for eksempel noen kulturer som gjør folk *mer* voldelige?

Det gåtefulle ligger her i siste del av dette innledende spørsmålet. For det er ikke uventet eller underlig at programmet argumenterer sterkt for det litt opplagte faktum at pattedyret *homo sapiens* er født med aggressive impulser. Men hvorfor Eia og Ihle plutselig i nettopp denne sammenhengen skulle være så opptatt av kultur og kulturelle forklaringsfaktorer, er litt besynderlig, siden hovedprinsippet i serien ellers er å tone *ned* alle kulturelle faktorer. Sagt på en annen måte, ville man forvente et program som fremmet synspunkter om at vold og aggresjon er noe «naturlig» og biologisk gitt, eller medfødt. Og videre, gitt programseriens opptatthet av kjønn, kunne man forvente et program som ga god plass til forskere av ymse slag som ville hevde at menn er mer voldelige enn kvinner, og kanskje endog at menns vold mot kvinner er biologisk gitt, selv om dette kan virke litt kontrært i forhold til en evolusjonsbiologisk logikk (hvorfor øve vold mot eller endog drepe de som skal bringe ens gener videre?). Og begge deler får man, men det er allikevel kulturelle aspekter og kulturelle forklaringer som dominerer programmet. Om programmet i større grad hadde sett bort fra kultur og kulturforskjell, kunne man tegnet et bilde hvor menn og menns vold ville framstått som hovedproblemet – og dermed at noe av det man må strebe etter, er samfunnsformer som demper menns medfødte voldelige impulser.

I stedet understreker programmet fra starten av at det er forskjell på menn, eller på mannskulturer om man vil. Programmet åpner altså med spørsmålet om ikke noen kulturer gjør «folk *mer* voldelige», og fortsetter med det retoriske spørsmålet: «Er dette bare fordommer, eller er det noe i det? *Er* folk fra noen kulturer mer voldelige og hissig enn andre? Og i så fall, hvorfor er de det?» Dette spørsmålet illustreres så med en scene hvor Harald går rundt på «det multikulturelle Grønland i Oslo». Her hevder han at han i løpet av én time treffer én gjeng som vifter med en pistol, og en annen som «klikker» fordi han går rundt med et kamera. Slik støtter programmet opp under en kulturell stereotypi eller «fordom» om at menn fra

kulturer «i Midtøsten», eller kanskje «muslimer» (siden en «iraner» og en «pakistaner» også brukes som belegg), er «hissigere» og i alle fall mer voldelige enn norske menn. Dette gis det ikke noe sterkt belegg for, men derimot brukes mye tid på det som her skal være forklaringen, nemlig «æreskultur». Og mye av det belegget som gis, er av historisk karakter, og dette gir jo en viss mening i den forstand at voldsnivået historisk sett har gått ned i takt med moderniseringen av verden. I moderne samfunn, hvor statens voldsmonopol håndheves strengt, er det langt mindre vold enn for eksempel i tradisjonelle klans- og stammesamfunn: Erling Sandmo intervjues blant annet om sin forskning på Bergen på 1600-tallet hvor det var vesentlige voldsproblemer, sett ut fra dagens målestokk. Det viktigste poenget er imidlertid uten tvil at en sterk stat med absolutt voldsmonopol, vil dempe og etter hvert kvele «æreskulturer» og æreskodekser som gjør hevn og vendetta nødvendig.

Det underliggende – men svært klare – budskapet blir dermed at (hvite) norske menns vold ligger omtrent så nær minimum som man kan forvente ut fra biologien. At en og annen norsk mann dreper sin kvinne, særlig i forbindelse med samlivsbrudd, sier altså ingenting om norsk mannskultur som sådan. Denne støtter nemlig ikke vold mot kvinner, påstås det i programmet, uten at det belegges i forskning eller fakta. Norske menns vold mot kvinner fins med andre ord, men kun som en slags atavistisk rest – gjenlevninger fra kombinasjonen mellom biologi og en eldre, skadelig æreskultur. Hedda Giertsen, som er tildelt rollen som «politisk korrekt» kulturalist i dette programmet, spør Eia mot slutten av programmet om hvorfor han er så oppsatt på å lete etter biologiske forklaringer, og ut fra programmet selv er dette et betimelig spørsmål, siden det brukes så mye plass på kulturelle forklaringsmodeller. Men det har også et svar i programmets grunnanlegg: Ved å understreke et biologisk fundament i medfødte voldelige impulser hos menn i kombinasjon med en klart formulert kulturell forskjell mellom menn av norsk kultur og «de andre», menn fra Midtøsten, muslimer og andre som henger igjen i gamle «æreskulturer» med røtter i stammesamfunn, blir bildet tross alt ganske positivt for «etnisk», eller om man vil «kulturelt» norske menn.

KJØNN OG LØNN

Kjønn var forbløffende sentralt innenfor *Hjernevask*, og det første programmet i serien var i sin helhet viet til forskjellen mellom menn og kvinner. Under tittelen «likestillingsparadokset» diskuterte programskaperne forholdet mellom arv og miljø i forbindelse med kjønn og kjønnsforskjeller. En klar underliggende agenda var her å kritisere noen norske kjønnsforskere, som da også gjorde en særdeles

dårlig figur. Programserien ble endog meldt til Pressens Faglige Utvalg, men klageren fikk ikke medhold. Resultatet var uansett at de som i programmet var tildelt rollen som forsvarere av «miljøforklaringer» på kjønn og kjønnsforskjeller, framsto som dogmatiske tulleforskere mens de som ville forstå de samme fenomenene ut fra arv og biologi, framsto som seriøse og nyanserte. For å forstå det ideologiske budskapet i programmet må vi se litt på de teoriene og argumentene som ble fremmet. Det åpnet med at Eia slår fast at «Det er noe som skurrer i likestillingslandet Norge, noe som ikke henger på greip.» Og det som «skurrer», er det norske «likestillingsparadokset», nemlig at det norske arbeidslivet fortsatt er veldig kjønnsdelt, på tross av all framgang i likestillingen mellom kjønnene. Nå er jo dette en sannhet med noen modifikasjoner, og det er også et bilde i endring – kvinnene dominerer jo nå tidligere mannsbastioner som medisinstudiet, og de er også i flertall på juss. Men det som kunne kalles ytterpunktene – enkelte ingeniørfag på den ene siden og sykepleie på den andre – er fortsatt manns- og kvinneyrker. Videre er det slik at kvinner i moderne likestilte land som det norske faktisk tenderer til å ha mer «tradisjonelle» yrkesdrømmer enn kvinner i enkelte utviklingsland hvor likestillingen ikke er like reell: «Jo mer moderne et land er, jo mindre er jentene interessert i tekniske ting», oppsummerer Eia.

Dette «paradokset», at likestilling ikke ser ut til å skape et arbeidsmarked hvor kvinner og menn fordeler seg nokså likt mellom forskjellige yrker, kan så fortolkes på forskjellige måter, hvor Eia og Ihle deler fortolkningene inn i de som fokuserer på arv, og de som fokuserer på miljø. De som er valgt ut til å representere miljøargumentene i debatten, ble for svake til å være av interesse for oss her, og jeg skal derfor fokusere på de argumentene som er valgt ut for det biologiske synet på kjønn og kjønnsforskjell, med noen sideblikk på andre argumenter som kunne vært bragt inn. Målet er ikke å «avgjøre» denne diskusjonen, men derimot å forsøke å undersøke det ideologiske budskapet som framheves gjennom nettopp disse argumentene. Grunnstrukturen i programmets argument er altså slik: 1) Norge er et likestilt land. 2) Når likestillingen er et faktum, og det ikke hersker økonomisk nød, velger kvinner og menn yrker etter sine interesser og evner. 3) Kvinner og menn har «litt ulike hjerner», sier Eia, dvs. medfødte interesser og anlegg – kvinner for menneskelige relasjoner, språk og kommunikasjon, menn for tekniske ting, beregninger og matematikk.

Dette er ikke akkurat nye synsmåter eller argumentasjonsformer. Tanken om at forholdet mellom kjønnene har nådd fram til sitt riktige og «naturlige» nivå, er svært gammel, og den er en rekke ganger blitt begrunnet ut fra tidens vitenskap. Da kvinnene begynte å få innpass ved universitetet, advarte for eksempel Det medisinske fakultet ved Universitetet i Oslo mot at kvinner skulle kunne bli leger.

Den tids legevitenenskap mente det ville skade kvinnene selv dersom de skulle studere slike ting, og dessuten mente de at kvinner ikke hadde de anlegg som skulle til, så som «evne til sindig og rolig overveielse, fasthet i karakter og vilje, en viss rolighet og likevekt i tanken».¹¹ Den gang mente man videre at kvinnenenes relativt små hjerner (i forhold til menn), ville kunne ta skade av for mye aktivitet – og at den økte blodtilførselen til en aktivt studerende hjerne ville tappe livmoren for blod, og dermed gjøre kvinner sterile og/eller hysteriske. Dette så man på som vitenskapelige fakta, og det var synspunkter som blant annet ble fremmet av professor i medisin ved Harvard University, Edward Clarke (Clarke 1873). En vitenskapelig begrunnet tro på at kvinner og menn har medfødte anlegg og interesser som gjør dem mer og mindre egnet til bestemte yrker, er altså gammel – og den har hittil i sine ymse versjoner vist seg å være feil hver gang. Men det *kan*, som Eia og Ihle sikkert ville si, allikevel være riktig nå. Kanskje har faktisk samfunnsutviklingen vært slik at denne gamle fordommen nå, for første gang i historien, har blitt til sannhet?

Hva slags argumenter føres så i felten for dette? Selvsagt fins det mye forskning som tyder på at det er visse medfødte forskjeller mellom menn og kvinner, og de forskerne som trekkes fram av Eia og Ihle, er nokså sobre. Richard Lippa, professor i psykologi ved California State University, Fullerton, er blant annet kjent for en stor internasjonal, nettbasert undersøkelse av kvinner og menns interesser. Den viser gjennomgående og på tvers av svært forskjellige kulturer at menn tenderer mot å være det han kaller «thing-oriented», noe som indikerer anlegg og interesse for yrker som ingeniør og mekaniker, mens kvinner tenderer mot å være «human-oriented», som kan lede til yrkesvalg som sykepleie, undervisning eller medisin. I dette er det liten forskjell mellom kulturer, noe som fortolkes som tegn på at noe biologisk er i spill. Enda sterkere ville slike teorier stå dersom disse forskjellene kan påvises tidlig i livet. Derfor intervjues så Trond Diseth, professor og overlege ved Oslo Universitetssykehus. Han har blant annet gjort forsøk på barn i 9-måneders alder, som viser at guttebabyer tenderer til å foretrekke typiske gutteleker, mens jentebabyer tenderer mot typiske jenteleker. Ifølge Diseth er barn født med en klar disposisjon med hensyn til kjønnsidentitet. Samfunn og kultur kan og vil altså påvirke individet en hel del, men kan ikke fullstendig snu om på den medfødte identiteten, sier Diseth. Men det er klart at kulturen og omgivelsene påvirker barnet fra fødselen av, og lekepreferanser kan tenkes å ha blitt styrt også hos veldig små barn. Derfor intervjues også Simon Baron-Cohen, professor i psykologi ved Cambridge. Han har gjort en undersøkelse av én dag gamle babyer, noe som

11. Sitert etter Ernst Håkon Jahr (<http://www.uia.no/nyheter/nyhetsarkiv-eldre-nyhetssaker/retor-med-bok-om-clara-holst>, nedlastet 24/2 2016)

skulle utelukke særlig kulturpåvirkning. Der filmet de babyer som ble vist bilder av et «mekanisk objekt» og et «menneskelig ansikt», for å se hvilket de fokuserte på lengst. Resultatet var at «flere gutter så lenger på det mekaniske objektet, mens flere jenter enn gutter så lenger på ansiktet», ifølge Baron-Cohen. Forklaringen på dette fenomenet er så at gutter og jenter utsettes for ulike mengder testosteron under svangerskapet, og testosteron ser ut til å gi tendens til langsommere språkutvikling, svakere evner for empati og kontakt – men større evner for systemer og sammenhenger. Det Eia kaller forskjellige «interesser», kan altså se ut til å oppstå i mors liv.

Som prikken over i-en intervjues så Anne Campbell, evolusjonspsykolog og professor ved Durham University i England. Hun kan ifølge programlederen «si noe om hvorfor vi sitter med de genene vi har i dag». Mye av det hun sier, er mer evolusjonsbiologisk spekulasjon enn empirisk forskning, men grunnpremisset er at målet for individet er å bringe sine gener videre. For tusenvis av år siden ville det slik være en fordel for menn å være sterke og aggressive (jegere og krigere/ beskyttere) – de ville få tak i kvinner og bringe sine gener videre i gen-poolen. Og kvinner, hvis oppgave det var å passe på avkommet, ville gjennom årtusener bli selektert for dertil passende egenskaper – å være empatisk og beskyttende, og ha evne til å unngå sosial eksklusjon og farlige konfrontasjoner. Alt dette kan i og for seg være riktig nok, og uten å være ekspert på disse tingene synes det for meg ganske klart at det fins masse god forskning som dokumenterer medfødte kjønnsforskjeller. Men hva vi kan og bør lære av dette, er et annet spørsmål. Og når Campbell fortsetter med å si at «jo friere en befolkning er, – desto mer du åpner for at folk kan velge som de vil, – desto mer sannsynlig er det at eventuelle genetiske anlegg de har, vil komme til uttrykk», så er det en feilslutning. Hvis dette hadde vært riktig, blir det uforståelig at ikke en veldig stor (og økende) andel vestlige kvinner ville velge å bli hjemme med barna. Når det tvert imot er slik at selv kvinner som har giftet seg med menn som både kan og vil forsørge dem, gjerne vil ut i yrkeslivet, så viser det vel at bildet er langt mer komplisert. Det er heller ikke slik at menn, som da altså kan velge fritt å gi utløp for sine genetiske disposisjoner, står i kø for å bli soldater, vaktmenn, profesjonelle bokserer, politi eller dørvakter. Det er for øvrig heller ikke slik at man kan slutte fra den fortsatte eksistensen av et kjønnsdelt arbeidsmarked for ingeniører og sykepleiere til at Norge er et reelt og fullstendig likestilt samfunn. Dette siste er for øvrig Campbell selv fullt på det rene med, noe man vil oppdage om man leser enkelte av hennes forskningsarbeider – hvor hun for eksempel analyserer den forskjellige ulike vurderingen av mannlig og kvinnelig aggresjon ut fra eksistensen av det hun kaller «patriarkatet» (Campbell 1999, s. 203 og 211ff).

At et forhold kan ha sin rot i menneskets biologi, innebærer verken at man bare skal godta det eller unnlate å forsøke å endre eller tilpasse det. I oppdragelsen av gutter kan det slik hende at man ser tegn til at noen av dem er mer aggressive enn godt er, eller de kan ha problemer med å være empatiske og sette seg i en annens sted. I slike tilfeller vil de fleste mene at man må forsøke å hjelpe en slik gutt til å dempe sin aggresjon, og stadig understreke betydningen av empati. Man vil altså forsøke å modifisere og endre det som kanskje kan ha (delvis) rot i slike gutters biologi og/eller hormonelle sammensetning. Det er også grunn til å tro at dysleksi henger sammen med mannlige kjønnshormon, siden forholdet mellom gutter og jenter med dysleksi er 4:1, men vi slår oss ikke av den grunn til ro med at det bare er naturlig for en gutt å være dyslektiker. Og, for nå å vende tilbake til ingeniørene, så er det mye som tyder på at gutter har litt lettere for matematikk enn jenter. På standardiserte tester scorer gutter noe bedre enn jenter, særlig gjelder dette noen geometriske og romlige tester så som å kjenne igjen inverterte figurer og lignende. Men samtidig kan ikke dette ligge utelukkende i biologien siden testhistorikken viser at forskjellen mellom gutter og jenter på slike tester var om lag dobbelt så stor for én generasjon siden – om da ikke de hormonelle forskjellene har endret seg tilsvarende.¹² Videre viser en rekke tester at kvinner, med litt tid og hjelp, tar igjen det forspranget som guttene har, og ender opp med minst like gode sluttresultat som guttene; menn har et forsprang, men kvinnene tar dem igjen, om man legger forholdene til rette for det (Roberts og Bell 2000). Like klart skulle det dermed være at mulige medfødte forskjeller kan forsterkes og økes dersom man ikke bidrar til å utligne dem. Slik kan utdanning og skolegang bidra til å styrke det som i utgangspunktet er nokså ubetydelige forskjeller i «interesser». Og det er et faktum at gutter og jenter sosialiseres forskjellig.¹³

De mange studiene av det som kalles «stereotypi-trusselen» er også relevante i denne sammenheng. Et eksempel: Idet man deler ut en mattetest forteller man en gruppe forsøkspersoner, bestående av like mange menn som kvinner, at kvinner vanligvis gjør det dårligere på slike tester. Og resultatet? At kvinnene scorer dårligere enn mennene. Så gjentas det samme forsøket på en annen gruppe menn og

12. Jf. Prinz 2012, s. 226.

13. Dette er såpass opplagt at Eia og Ihle ikke har kunnet neglisjere det, og i programmet gis det to «argumenter» mot betydningen av slik sosialiseringforskjell: Den ene er en scene hvor Eia går forbi et veiarbeidsskilt med en mannlig figur som graver, og så sier med sin «morsomme» tilgjorte komikerstemme (med «dialekt») at «mannfolkan ser at det er en slik figur som graver» og blir påvirket til å tro at de kan gjøre slikt, mens «kvinnfolkan» tror det motsatte – «påvirkning heile tida». Den andre går ut på at Eia drar hjem til sin egen mor i Bærum og spør henne om hun oppdro ham til å bli en «tøff liten barsking»(!), noe hun benekter. Han «føler» heller ikke at han oppdrar sine egne døtre på en spesiell måte, bare fordi de er jenter, sier han. Så da så.

kvinner, hvor denne stereotypien om menn og kvinners resultater ikke oppgis, og resultatene gir ingen kjønnsforskjell.¹⁴ Det samme resultatet viser seg på tester av afrikansk-amerikanere i forhold til hvite – selv det å be forsøkspersonene om å krysse av for hvilken «rase» de tilhører på forsiden av testen, gjør at afrikansk-amerikanerne scorer dårligere enn om de ikke blir bedt om å gi slike opplysninger.¹⁵ Disse forsøkene viser altså at selve det å bli gjort oppmerksom på en negativ stereotypi, kan medføre at man presterer dårligere. Altså kan enhver ytring, også i et NRK-program, om jenters manglende egnethet til for eksempel å bli ingeniører bidra til å opprettholde en kjønnsbalanse.

For øvrig er det verdt å bemerke at den argumenttrekken som ligger under i programmet (pkt 1–3 ovenfor), med like stor rett kunne blitt gjort gjeldende i, la oss si 1960 eller 1970; men da ville den «bevist» at det er fordi kvinner følger sine medfødte interesser at de ikke blir leger og jurister (i tillegg til ingeniører). Det er et faktum at kløften mellom kvinner og menn har blitt mindre på alle områder, og det fins ingen gode grunner til å mene at vi nå står ved historiens slutt i så måte. Det politiske spørsmålet om likestilling på arbeidsmarkedet kan man altså ikke legge bak seg ut fra en fortrøstningsfull tro på at naturen nå tar seg av fordelingen. Grunntanken i dette programmet – at de med interesse i en fortsatt skjev fordeling mellom kjønnene mht. lønn og posisjon, dvs. menn, kan ta det helt med ro, og ha all verdens gode samvittighet – fordi kvinnene *nå* ganske enkelt velger ut fra sine medfødte interesser – er feil, og den er repressiv.

FORELDREEFFEKTEN: KLASSE

Spørsmålet om det er arv eller miljø som «er avgjørende for vår intelligens?», sto også i sentrum for programmet kalt «foreldreeffekten». Her var spørsmålet vinklet mot skoleprestasjoner og sammenhengen med foreldrenes utdanning. Den er som kjent tett i Norge, gjennom det som er kalt «karakterarv.» Spørsmålet er så hvorfor familiebakgrunn betyr så mye for hvor bra man gjør det på skolen, med andre ord om det dreier seg om sosial eller biologisk arv, altså om man arver sine foreldres gener og derfor gjør det bra på skolen, eller om man «arver» gode karakterer gjennom den oppdragelse og de ressurser man får med seg hjemmefra. Nå er det svært mye solid samfunnsforskning som viser at det norske samfunnet har mindre sosial mobilitet, og (kanskje) dermed er mindre meritokratisk enn man har trodd og ønsket. Det ser slik ut til at det norske skolesystemet reproducerer sosiale forskjeller snarere enn å utjevne dem. Men dette gjelder selvsagt ikke i samme grad og

14. Spencer et al. 1999. Se også Prinz *ibid*, s. 221ff.

15. Steele og Aronson 1995. Se også Goodman et al: *ibid*, s. 177–78 og Prinz: *ibid*, s. 65ff.

forstand om det viser seg at de som er på «toppen» er der fordi de har bedre evner enn de som er på «bunnen»; kanskje de privilegertes privilegier er fortjent?

De norske forskerne som var valgt ut til å representere miljøsidene i denne diskusjonen var Gudmund Hernes, Willy Pedersen og Hans Olav Tunesvik, mens deres «internasjonale» motparter var evolusjonspsykologer som Robert Plomin og Judith Rich Harris. Utgangspunktet for diskusjonen i programmet er historisk – tidligere, dvs. før krigen og opprettelsen av Statens lånekasse for utdanning i 1947, var Norge et klassesamfunn i den enkle forstand at muligheten til utdanning var avhengig av hvorvidt foreldrene hadde råd til å sende barna på skole og høyere utdanning. Lånekassen, og andre velferdsordninger endret dette, slik at folk som Gudmund Hernes kunne velge å ta seg en utdannelse og ende et annet sted i samfunnshierarkiet enn foreldrene. Sagt med andre ord, så kunne en mann plassert i øvre middelklasse i 1950 med god grunn ha mistanke om at hans privilegier ikke var helt fortjent, fordi mange kvinner og menn fra lavere sosiale lag i utgangspunktet var ekskludert fra konkurransen om studieplasser og stillinger. Hvordan er så dagens situasjon?

I programmet antar Hernes at biologi (arv) utgjør ca. en tredel av det som danner basis for skoleprestasjoner og senere plassering/klatring i samfunnshierarkiet. Tunesvik «gjetter» på en 20–80 prosent fordeling mellom arv og miljø. De to deler med Willy Pedersen antakelsen av at hjemmemiljø er svært viktig, og at det er mer avgjørende enn genetikk og biologi – enten det gjelder skoleprestasjoner eller ting som røyke- og drikkevaner, som er Pedersens spesialitet. Mot disse synspunktene settes så «sannheten» representert ved utenlandske, genetisk og biologisk orienterte forskere. Robert Plomin, professor i adferds-genetikk ved King's College London, har gjort undersøkelser av adopterte barn og forskjellige tvillingstudier. Han mener at disse studiene viser at familiebakgrunn har svært liten betydning for hvordan det går med folk, eller for hvor intelligente de er som voksne – og han anslår at gener og biologi står for minst 50 % av det som avgjør hvor folk ender i livet. Videre intervjues Judith Rich Harris, en lærebokforfatter uten egentlig akademisk karriere å snakke om. Men Harris har skrevet flere vitenskapelige artikler av betydning, og er særlig kjent for boken *The Nurture Assumption*, som ganske enkelt går i rette med tanken om at familien er viktig i menneskets liv.¹⁶ I stor grad bygget på tvillingstudier, er hennes konklusjon, som hun også sier i intervjuet med Eia, at familiebakgrunn bidrar med 0 %, mens arv/biologi bidrar med 50 % og «miljø» (altså utenfor familien) med ca 50 %. Disse «faktaopplysningene» får Eia til å utbryte at han burde kreve tilbake pengene som hans

16. Harris 2009 [1998].

sosiologiutdanning har kostet ham, siden de står i direkte motsetning til meste-parten av det han lærte under sine studier ved Universitetet i Oslo.

Nå er det mye som tyder på at Eia er i overkant misfornøyd med sin egen utdanning. Ikke minst er det etter hvert sådd betydelig tvil om verdien av tvillingstudier for å bestemme betydningen av genetik/biologi i forhold til miljøpåvirkninger for eksempel på menneskets intelligens.¹⁷ Disse studiene er sikkert verdifulle på sine premisser, men det er verdt å huske på at tvillingstudier ikke måler genetik eller biologiske faktorer direkte, men gjennom å sammenligne eneggede og toeggede tvillinger for å se hvor mye de ligner på hverandre. Det kan derfor hende at slike undersøkelser ikke betyr at hjemmemiljø er uvesentlig, men at dette miljøet er relativt likt innenfor den populasjonen som undersøkes. Om man hadde hatt undersøkelser som gikk på tvers av store sosiale, kulturelle eller endog nasjonale skillelinjer, ville man kanskje kunne si mer.¹⁸ Forskere som har forsøkt å undersøke genenes rolle direkte, noe som er muliggjort av moderne genetik, har så langt ikke kunnet finne noen avgjørende genetisk komponent for intelligensvariasjon.¹⁹

Harris innrømmer selv at hennes tese kun gjelder normalfamilier, og at det altså fins tilfeller der et hjemmemiljø er svært skadelig for barn. Hun mener imidlertid at i familier hvor foreldrene er normalt kjærlige og omtenkssomme overfor barna, så spiller det ikke så stor rolle hva de konkret gjør, eller hva slags oppdragelse barna får, innenfor (middelklasse-)normalen. Mitt poeng vil imidlertid være at selv om hun skulle ha rett i at kjernefamiliene, altså foreldrenes oppdragelsesmåter, spiller liten rolle for hvordan barna blir, så mener hun altså at genetik og biologisk arv kun kan gjøre rede for ca. 50 % av variasjonen. Med andre ord gjenstår, selv ut fra denne radikale biologiske posisjonen, vel halvparten av innflytelsene på mennesket som kulturell, og selv om forskjellen på dette og Hernes' forslag om to tredeler er betydelig, så er kan hende forskjellen ikke nok til å forkaste en sosiologiutdanning fullstendig? Ikke minst er det viktig å påpeke at den kulturelle komponenten – om den nå er bortimot hele svaret, som mange moderne genetiske undersøkelser tyder på, eller om den kun ligger rundt 50 % – er uendelig mye viktigere, og kanskje også mer interessant, nettopp fordi den kan påvirkes. Man kan endre de samfunnsforholdene som påvirker individenes muligheter til å forbedre sine liv, og slik kan man bryte noen av klassesamfunnets forbannelser, om det er politisk vilje til det. Dette poenget blir ikke mindre viktig dersom det nå skulle være slik at kjernefamilien har mindre betydning enn antatt, fordi det da

17. For referanser til deler av denne litteraturen se for eksempel Elstad 2015, eller Elstad 2014.

18. For en balansert oppsummering av noe av kritikken mot Harris, se Prinz *ibid*, s. 47–51.

19. Jf. Elstad 2011, s. 54ff.

betyr at skolevesen, ungdomskultur, venner, samfunnsforhold, kulturell påvirkning osv. blir enda viktigere. Sosial bakgrunn er avgjørende viktig for reproduksjon av ulikhet, og sosial bakgrunn er mye mer enn foreldre. Slik åpnes det for større politiske diskusjoner omkring fordeling og ideologi, og ikke mindre som Eia og Ihle ser ut til å mene.

Grunntanken i *Hjernevask* er imidlertid at Norge nå har blitt et ekte meritokrati. Opprettelsen av Lånekassen og andre velferdsordninger har sørget for at ungdommer med evner kan ta seg den utdannelsen de er kvalifisert for. Økonomisk bakgrunn er slik eliminert som hinder. Og siden familiebakgrunn ikke spiller noen rolle, blir ikke klasseskiller reproduisert utenfor individenes kontroll. Dermed, og dette er en avgjørende feilslutning i programmet, er det genene som avgjør folks skjebne. De flinke og vellykkede bringer sine gener videre til barna som så lykkes i å opprettholde sin klassestatus. Slik ser samfunnet ut til å ha blitt «ferdigsortert», de som er på «toppen» nå, er der fordi de har gode evner, som de blir satt i stand til å utvikle og utnytte, eller som det heter i boken som fulgte TV-serien:

Sosialdemokratiets utopi var å oppheve det norske klassesamfunnet. Det skole-systemet i virkeligheten medførte, var at Norge gikk fra å være et *usortert* til å bli et *sortert* klassesamfunn basert på genetikk. Forskjellene forsvant ikke, men speiler i stedet medfødte forskjeller. Vi har gått fra å være et samfunn hvor sosial arv i økende grad er blitt erstattet av genetisk arv. (Eia og Ihle 2010, s. 130)

Det ideologiske budskapet i programmet «Foreldreeffekten» er altså at de privilegerte fortjener sine privilegier. Men selv på egne premisser er dette feil – selv de radikale biologistene som er representert i programmet, mener at genene kun utgjør ca. halvparten av de faktorene som former folks liv. Den resterende halvparten teller altså. Skjevheten i programmet er for øvrig tydelig også ved det som ikke er med; man kunne jo, i stedet for å få Tungesvik eller Hernes til å gjette på prosentfordelinger mellom arv og miljø, referert samfunnsvitenskapelig forskning som faktisk er relevant for problemstillingen i programmet.²⁰ Slik kunne man prøvd ut disse tesene om at familiebakgrunn er uten betydning mot Marianne Nordli Hansens forskning som viser hvordan familiebakgrunn setter seg gjennom: Ikke bare får høyt utdannedes barn selv høyere utdanning, men deres lønnsnivå reproduseres også etter endt utdanning, og uavhengig av karakterene de får i utdanningen. Juristsønner og -døtre blir slik ikke bare oftere jurister selv, men de får også høyere lønn som jurister enn jurister uten denne fordelaktige bakgrunnen

20. Jf. for eksempel Korsnes et al. (red.) 2014, Hansen 2014a, Hansen 2014b.

– og det selv om de har dårligere karakterer på sin juridikum. Og ungdommer med overklassebakgrunn har fem ganger så stor sjanse for å få en profesjonsutdanning (lege, jurist osv.) som arbeiderklasseungdommer *med samme* karakterer fra vide-regående.²¹ Neppe noe genene kan forklare. Ulikhet produseres også ellers helt utenfor genetikkens gebet – noe som er vist av økonomer så som Thomas Piketty og Anthony Atkinson.²² Den økende konsentrasjonen av rikdom i samfunnet er ikke genetisk skapt, men den kan åpenbart forsvares gjennom evolusjonistisk spekulasjon.

Hjernevask var på flere måter et viktig program, og det er verdt å minne om betydningen av å forstå at mennesket ikke er en blank tavle; vi fødes med forutsetninger som også er biologiske. Men det er intet i dette som skulle lede til den politiske agendaen som kommer til uttrykk i programserien. Man kan like gjerne trekke motsatte konklusjoner: Om genetiske forskjeller mellom kvinner og menn kan lede til noen former for urettferdighet og ulikhet i fordelingen, bør det bekjempes og motvirkes, kunne man for eksempel si. Eia og Ihle derimot bejubler disse forskjellene som noe man må leve med. Og grunntendensen i programmene er at hvite menn fra den norske middelklassen – en historisk privilegert gruppe – har fått sine privilegier fordi de fortjener dem; fordi de har fornuftige interesser, tar gode valg, jobber hardt og er flinke. Slik blir lønnsforskjeller og andre forskjeller mellom menn og kvinner i samfunnet til et genetisk faktum snarere enn en samfunnsmessig og politisk utfordring. Klasseforskjellene likeså. Og ikke minst viser det seg at «hvite» menn er smartere enn «svarte» menn – ikke å forundres over at de også gjør det bedre. Og de «svarte» har dessuten destruktive kulturelle trekk å drasse på. Disse er angivelig vanskelige å bli kvitt, uavhengig av hvorvidt de lever i samfunn med en sterk stat eller ikke. Norske kvinner bør slik ikke bare forsone seg med at de kommer litt dårligere ut enn menn i Norge, men også prise seg lykkelige for å ha norske menn – som er så lite voldelige mot kvinner som biologien tillater.

SKYLD OG SKYLDFRIHET – NYE FORMER

Den politisk-ideologiske agendaen i *Hjernevask* er klar og tydelig, selv om den ikke alltid er like eksplisitt – og bokversjonen er tydeligere i så måte enn TV-programmene. Det hele lar seg nesten forbløffende lett reformulere som benektelser av skyld: Sosial og økonomisk ulikhet mellom klasser og kjønn, vold generelt og

21. Se for eksempel 2011, Andersen og Hansen 2012 eller Helland, H. 2004.

22. Piketty [2013] 2014 og Atkinson 2015. Se også Hansen 2012 eller Flemmen 2009.

mannlig vold spesielt, rasisme og skjev fordeling mellom folkeslag er i hvert tilfelle ikke noe som de privilegerte, «vi» og «oss», på toppen trenger å ha dårlig samvittighet for, siden det kun er utslag av medfødte forhold, genenes tale – hinsides godt og ondt, så å si.

Det kan selvsagt oppfattes som et forfallsfenomen at politiske spørsmål forstås gjennom kategorier som skyld og samvittighet og ikke ut fra makt eller interesser, men jeg tror det er et faktum at denne diskursen er viktig i dag. Hos Murray og Herrnstein er dette mer implisitt enn det er hos franske nyfilosofere så som Pascal Bruckner, men hos de to amerikanerne er det et helt gjennomgående tema at ulikhet ikke er samfunnsmessig, strukturelt eller politisk skapt. Det er et produkt av genetikk, og ikke noe som noen kan føle skyld for.

Benektelsen av skyld eller ansvar i denne forstand, kan se ut til å representere en diskurs eller tenkemåte på frammarsj. Indisier på dette kan man se i de forskjellige mobiliseringer som skribenter på den såkalte høyresiden har kommet opp med i forbindelse med den pågående globale flyktningkrisen.²³ I en situasjon hvor det (ved årsskiftet 2014/15) var ufattelige 59,5 millioner mennesker på flukt i verden, kunne det selvsagt dukke opp behov for å hjelpe i et omfang som sto litt mer i stil til krisen enn hva man tidligere har sett. Dagens krise har også noen nye aspekter, ved siden av de rent kvantitative. Dette er for eksempel en krise hvor det for mange vil være tydelig at vesentlige deler av den er skapt av oss, altså vestlige land. I noen tilfeller er dette direkte og opplagt; uten fullstendig ødeleggende vestlig bombing, krig og okkupasjon, ville det neppe vært millioner av afghanere og irakere på flukt i dag. Det samme kan sies om Libya og Syria, hvor vestlige land enten har bombet landet sønder og sammen (Libya) eller har bidratt til å kaste bensin på borgerkrigens bål (Syria). Og resultatet er også unikt i den forstand at flyktningene for første gang bokstavelig talt står på dørstokken vår i Europa. Flyktningene er ikke langt borte i en båt eller i en flyktningeleir; de er her. For første gang blir resultatene av vestlige lands utenrikspolitikk til hjemlige, innenlandske problem. Og da er det ikke til å forbauses over at det mobiliseres ideologisk.

LITTERATURLISTE

- Atkinson, A.B. (2015) *Ulikhet. Hva kan gjøres?*, Oslo: Cappelen Damm.
 Andersen, P.L. og Hansen, M.N. (2012) Class and Cultural Capital – The Case of Class Inequality in Educational Performance, *European Sociological Review*, 28(5).

23. Eksempler er innvandrings- og integreringsminister Sylvi Listhaugs argumentasjon mot «godhetstyraniet», Toje 2015a og 2015b eller Larsen 2016.

- Berg Eriksen, T. (2010) Når latteren stilner, 23.04. *Morgenbladet*.
- Bonilla-Silva, E. (2014) *Racism without Racists. Color-blind Racism and the Persistence of Racial Inequality in America*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers (4. utgave).
- Brace, C.L. (2005) «RACE» is a four-letter word. *The Genesis of the Concept*, New York og London: Oxford University Press.
- Bruckner, P. (2010) *The Tyranny of Guilt. An Essay on Western Masochism*, Princeton: Princeton University Press.
- Campbell, A. (1999) Staying alive: Evolution, Culture, and Women's Intrasexual Aggression, *Behavioral and Brain Sciences* 22(2).
- Chaudhry, F.A. og Glover, J. (2010) Jakten på intelligensgener, 14.05. *Morgenbladet*.
- Clarke, E. (1873) *Sex in Education, or a Fair Chance for the Girls*, Boston: Houghton, Mifflin & Co.
- Devlin, B., Fienberg, S.E., Resnick, D.P. og Roeder, K. (red.) (1997) *Intelligence, Genes, and Success: Scientists Respond to the Bell Curve*, New York: Springer.
- Eia, H. og Ihle, O.-M. (2010) *Født sånn eller blitt sånn? Utro kvinner, sjalu menn og hvorfor oppdragelse ikke virker*, Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Elstad, J.I. (2011) Genene betyr mer'-tesen i empirisk lys, *Sosiologisk tidsskrift* vol. 19.
- Elstad, J.I. (2014) Hvor har den nye genforskningen brakt oss?, *Tidsskrift for samfunnsforskning* 55(2).
- Elstad, J.I. (2015) Gener og klasseforskjeller: På tide med en realitetssjekk?, 08.05. *Morgenbladet*.
- Flemmen, M. (2009) Den økonomiske overklassens sosiale lukning, *Tidsskrift for samfunnsforskning* 50(4).
- Goodman, A.H., Moses, Y.T. og Jones, J.L. (red.) (2012) *Race. Are We so Different?* Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Gould, S.J. (1995) Mismeasure by Any Measure, I: Jacoby og Glauberan (red.).
- Grinde, B. (2010) Rasens navn, 15.04. *Aftenposten*.
- Hagelberg, E. (2010) Må avvise rasebegrepet, 21.04. *Aftenposten*.
- Hansen, M.N. (2011) Finnes det en talentreserve? Betydningen av klassebakgrunn og karakterer for oppnådd utdanning, *Søkelys på arbeidslivet* 28(3).
- Hansen, M.N. (2012). Om konsentrasjonen av formue i Norge over tid, *Søkelys på arbeidslivet* 29(3).
- Hansen, M.N. (2014a) Entreprenører og arvinger – veier til topposisjoner i næringslivet, *Søkelys på arbeidslivet* 31(3).
- Hansen, M.N. (2014b) Self-Made Wealth or Family Wealth? Changes in Intergenerational Wealth Mobility, *Social Forces* 93(2).
- Harket, H. (2014) *Paragrafen. Eidsvoll 1814*, Oslo: Dreyer
- Harris, J.R. (2009 [1998]) *The Nurture Assumption. Why Children Turn Out the Way They Do*, New York: Free Press.
- Helland, F. (2014) Rasisme uten rasister i Norge, *Agora* 32 (3-4).
- Helland, F. (2015) Rasevask – rasisme uten rasister, 20.03. *Morgenbladet*.
- Helland, H. (2004) *Sosial ulikhet blant sosial- og siviløkonomer*, Rapport 1:2004, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo.

- Herrnstein, R.J. og Murray, C. (1994) *The Bell Curve. Intelligence and Class Structure in American Life*, New York: Free Press.
- Høstaker, R. (2010) Etter hjernevaskemaskinen, 25.05. *Klassekampen*.
- Jacoby, R. og Glauber, N. (red.) (1995) *The Bell Curve Debate. History, Documents, Opinions*, New York: Times Books, Random House.
- Johansen, P.O. (1984) *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*, Oslo: Gyldendal.
- Korsnes, O.; Hansen, M. N. og Hjellbrekke, J. (red.) (2014) *Elite og klasse i et egalitært samfunn*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Krugman, P. (2014) That Old-Time Whistle, 16.03. *The New York Times*. (http://www.nytimes.com/2014/03/17/opinion/krugman-that-old-time-whistle.html?_r=0, nedlastet 16. november 2014).
- Larsen, B. (2016) Hvor ble det av venstresidens sterke religionskritiske tradisjon?, 03.01. *Aftenposten*.
- Michelet, M. (2014) *Den største forbrytelsen. Ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust*, Oslo: Gyldendal.
- Nietzsche, F. (1969 [1887]) *Moralens genealogi*, oversatt av Arild Haaland, Oslo: Gyldendal.
- Piketty, T. (2014 [2013]) *Kapitalen i det 21. århundre*, Oslo: Cappelen Damm.
- Prinz, J.J. (2012) *Beyond Human Nature. How Culture and Experience Shape the Human Mind*, New York og London: W.W. Norton & Company.
- Roberts, J.E. og Bell, M.A. (2000) Sex Differences on a Computerized Mental Rotation Task Disappear with Computer Familiarization, *Perceptual and Motor Skills*, 91.
- Saugstad, J. (2016) Den hjerteløse staten – et forsvar, 19.01. *Klassekampen*.
- Spencer, S.J., Steele, C. M. og Quinn, D. M. (1999) Stereotype Threat and Women's Math Performance, *Journal of Experimental Social Psychology* 35(1).
- Steele, C.M. og Aronson, J. (1995) Stereotype Threat and the Intellectual Test Performance of African Americans, *Journal of Personality and Social Psychology* 69(5).
- Sussman, R.W. (2014) *The Myth of Race. The Troubling Persistence of an Unscientific Idea*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Søbye, E. (2003) *Kathe, alltid vært i Norge*, Oslo: Forlaget Oktober.
- Toje, A. (2015)a Vi som hatet Vesten, 19.04. *Bergens Tidende*.
- Toje, A. (2015)b Grenseløshetens grenser, 15.11. *Bergens Tidende*.
- Yudell, M. (2014) *Race Unmasked. Biology and Race in the 20th Century* (Foreword by J. Craig Venter), New York: Columbia University Press.